

A HADSEREG ÉS A TÁRSADALMI ELVÁRÁSOK VÁLTOZÁSA

**Tóth Sándor alezredes
egyetemi adjunktus
ZMNE Társadalomtudományi Intézet
Politikaelmélet tanszék**

Sine pennis volare haud
facile est.
(Szárnyak nélkül nem könnyű
repülni)
(Plautus: A fiatal pun.)

A kilencvenes években megkezdett haderő-átalakítás megváltoztatta a hadsereg alapfeladatait, társadalmi státuszát és szervezeti illeszkedését. A módosult nemzetközi és hazai kontextusban a hadsereg létszükségletévé vált, hogy képes legyen „megmutatni és elfogadtatni” önmagát mind a társadalom, mind pedig saját tagjai előtt. Ez az állandó legitimációs kényszer megnövelte a katonai szervezet környezetfüggőségét, a társadalmi környezettel folytatott „diskurzus” jelentőségét.

A fejlett demokráciákban több évtizedes hagyománya van a hadsereg társadalomtudományi vizsgálatának. Az elemzések fókuszában — nyíltan vagy rejtetten — szinte mindig a hadsereg és a társadalom viszonya áll, melyet elsősorban a társadalmi szerepre vonatkozó koncepció határoz meg.

A HADSEREG TÁRSADALMI SZEREPE

Huntington szerint a fejlett demokráciákban kialakult civil–katonai kapcsolatok négy lényegi jellemzője ragadható meg [1, 12, 13]:

- a katonai szféra alárendelése a civil politikai vezetésnek;
- a katonai szféra politikai szerepének minimalizálása;
- a katonai szerepek és funkciók elismerése a civil vezetés részéről;
- a katonai professzionalizmus magas szintje.

Huntington felteszi a kérdést: ha igaz az az állítás, hogy a demokráciák nem háborúznak egymással, akkor mi a fegyveres erők szerepe egyáltalán? A kérdésfelvetés

mögött lényegében teleologikus megközelítés rejlik, amely a hadsereget eszközjelle-
gűnek tekinti, s ebben az esetben a hadseregnek csak „használhatósága” van, de nincs
szerepe. A feladatok ekkor a funkcióból származtathatóak, ám a társadalmi szerep
mégsem a feladatok felsorolását jelenti. Természetszerűleg nem lehet eltekinteni a
teleologikus vonatkozásokról, hiszen éppen ezek vezetnek a feladatok konkrét megha-
tározásához, ahogyan azok a hadsereg feladatait leíró dokumentumokban, jogszabály-
okban megjelennek.

Sokan a funkció fogalmát azonosítják a feladat fogalmával, a két kategóriát szino-
nimaként használják. A funkció — véleményünk szerint — általánosabb jellegű, szé-
lesebb tartalmi fogalom, mivel a hadsereg társadalmi rendeltetésének lényegét hatá-
rozza meg. A feladat ehhez képest konkrétabb: a funkciók ellátásához szükséges teendőket
jelöli. A funkciók lassabban változnak, ugyanakkor a feladatok a társadalmi
szükségletek változásaival együtt változnak és bővülnek.

Szociológiai értelemben a szerep a társadalomban elfoglalt pozíció és a hozzá fű-
ződő társadalmi elvárások együtteseként értelmezhető. E megközelítési módban elő-
térbe kerül a hadsereg feladataira, céljaira, tevékenységének következményeire való
reflexió vizsgálata.

Amennyiben pusztán teleologikus dimenzióban vizsgáljuk a hadsereget, akkor
csak a társadalmi intézményrendszerben elfoglalt helyéről és eszközszerepéről kapunk
ismereteket és egyfajta képet (e felfogásban a hadsereg izolált rendszerként működik!)

Megítélésem szerint, amikor a hadsereg társadalmi szerepéről beszélünk, mindig
látókörbe kell vonni a szervezet társadalmi folyamatokra gyakorolt hatását is. A hadse-
reg ugyanis nem elzárt rendszerként működik, hanem hozzájárul a társadalmi folya-
matok reprodukciójához, annak módosításához (lásd: mobilitás, társadalmi nevelés,
szocializáció, technológiai megújulás stb.).

B.J. Palombo — aki a kilencvenes évek elején a Los Angeles-i rendőrök körében
végzett vizsgálatot, — a következőképpen definiálta a szervezet szerepének jelentését:
„A szervezeti szerep nem más, mint az az ok, amely indokolta teszi valamely nyilván-
os adminisztratív szervezet létezését, fontosságát és igazolja fennmaradásának jogos-
ságát a politikai küzdőtéren” [9].

Palombo meghatározása szerint a szerepét egyfelől tekinthetjük önmeghatározás-
nak, amit a szervezet önmaga és környezete számára alakít ki („láttatás”), másfelől
felfoghatjuk úgy is, mint a politikai aktorok által adott definíciót, akiknek érdeke fűző-
dik egy intézmény adott formában való fenntartásához. Mindkét esetben feltétel, hogy
a szerep-meghatározást legitimálni kell abban a „társadalmi mezőben, amelynek lehe-
tősége van dönteni róla.

Általában nem magának az intézménynek a létezése válik kérdésessé, hanem az,
hogy milyen elvek határozzák meg működését.

A politikai szférából a hadsereghez közvetített elvárások elsősorban az adaptáció
igényével lépnek fel, azzal, hogy a politikai rendszer által megfogalmazott alapelvek

szerint működjön. Ha közelebbről szemléljük a kormányzati szempontokat, lényegében a demokratikus kontroll intézményére koncentrálnak.

A közmegejtés differenciáltan értelmezi a hadsereget és különböző elvárásokat közvetít hozzá, s a különbségek mögött eltérő társadalmi helyzet és generációs differenciák állnak.

A kelet-közép- és kelet-európai országokban a civil-katonai kapcsolatokat illetően két tendencia érzékelhető [12, 14]:

— „tradicionális”:

- a hadsereg magas presztízse, viszonylagos befolyásossága;
- a katonai szolgálat intézményeinek elfogadása;
- a hadsereg a nemzeti szuverenitás őre és fenntartója;
- a katonák a védelmi és a biztonsági kérdések legjelentősebb szakértői (Románia, Bulgária, részben Lengyelország, Szlovákia).

— „tradicionálisan túllépő”:

- a hadsereg iránti apatikus állampolgári attitűdök;
- a hadsereg alacsony társadalmi presztízse;
- a politikusok dominanciája védelmi kérdésekben (is) magától értetődő;
- a társadalmi attitűdökben kétségek élnek a hadsereg felkészültsége, konfliktusokban való használhatósága iránt (Magyarország, Csehország).

A katonai szervezet irányából nézve a hadsereg arra törekszik, hogy sajátos szempontjait elfogadtassa a politikai-állami szféra többi szereplőjével és a társadalom tagjaival is. A közelmúlt tapasztalata, hogy a politikai szféra és a polgárok akkor mutatják a legnagyobb érdeklődést és érzékenységet a hadsereg globális szempontjai iránt, amikor veszélyeztetve érzik magukat, és a hadseregben látják a veszély elhárításának biztosítékát.

Egy-egy ország civil-katonai kapcsolatait, a hadsereg fejlődésének sajátosságait vizsgálva megállapítható, hogy a XX. század végén már nem a háborúra készülés, hanem a háború valószínűsége formálja a fegyveres erők és a társadalom közötti viszonyok rendszerét [6].

A civil-katonai kapcsolatok kutatása eredményeként megfogalmazódnak azok az elméleti keretek is, amelyek kísérletet tesznek a kapott eredmények értékelésére. Ilyen teoretikus értékelő keret a Moskos által kidolgozott rendszer, amely a weberi értelemben vett „idáltípusokban” rendezi az egyes civil-katonai viszonyok összetevőit (lásd a táblázatot).

A huntingtoni hipotézist — azaz a professzionalizmus egyenlősíthető az alárendeléssel — a későbbi összehasonlító vizsgálatok nem támasztották alá.

Janowitz elvetette Huntington professzionális haderőre vonatkozó megállapításait, arra a következtetésre jut, hogy egy modern haderőnek készen kell állnia mind a stratégiai elrettentésre, mind pedig a korlátozott háborúra.

Változások a modern fegyveres erők és a társadalom viszonyrendszerében			
A társadalmak típusai			
A társadalmi-szervezeti változások kitüntetett dimenziói	Korai hidegháború társadalmi	A hidegháború késői szakaszának és az enyhülés időszakának társadalmi	Új típusú (európai) integráció társadalmi:
Haderő formális szervezeti keretei, ill. struktúrája:	Tömeghadseregek, sorkötelezettség	Nagy hivatásos hadseregek	Kis professzionális hadseregek; kis létszámú tartalékerők
Adott időszak fegyveres erőinek „differenciálspecifikái”:	Háborús készség	Háborús elrettentés	Háborúnélküliség
Deklaráltan legfőbb fenyegető tényezők:	Ellenséges invázió, ill. nukleáris csapások	Nukleáris fenyegetés, ill. űrhadviselés	Regionális és szubregionális szintű konfliktusok eszkalációja
Hangsúlyozottan kiemelt feladat:	Haza védelme szövetségi keretekben	Szövetségi keretekben folytatandó védelmi tevékenység primátusa, illetve honvédelem	Új típusú feladatok (pl. béketeremtés, békefenntartás) végrehajtása (rég-új) szervezeti keretek között
A költségvetés „személyzeti” vonatkozású kiadásainak fő tételei:	Halmozott személyzeti költségek	Fejenkénti személyzeti költségek	Tartalékos infrastruktúra
A költségvetés fegyverzet-technikai vonatkozású kiadásainak fő tételei:	Alacsony technológiai szintű fegyverrendszerek	Magas technológiai szintű fegyverrendszerek	Alacsony és magas technológiájú fegyverzet együtt (ill. kombináltan)
A szervezeti tagság azonosulása a rájuk rótt katonai szerepekkel:	Intézményi („institutional”)	Foglalkozási („occupational”)	Állampolgári
Jellegzetes szervezeti feszültség-források:	Immanens szolgálati szerepek (pl. elöljáró vs. Beosztott? harcoló vs. Kiszolgáló stb.)	Költségvetési küzdelem (szervezeti hatáiról!)	A misszió helyettesítés (szervezet határain kívülről)
Esetleges lelkiismereti kifogások a katonai szolgálat ellen:	Korlátozott vagy tiltott	Rutin alapon engedélyezett (differenciált lehet!)	Alternatív katonai szolgálati lehetőségek kiszélesítése
Rekrutáció:	A fiatal férfiak képviseletéből (kizárólag katonák)	A munkaerőpiac speciális rétegéből kizárólag katonák)	A fiatal felnőttek képviseletéből + munkaerőpiacról szerződéssel alkalmazott szakértők (középkorúak is) (katonák+civilek)
A katonai szakember domináns típusai:	Harcvezető („zöldgalléros katona”)	Technokrata; Technikusmenedzser	Katonatudós, katonadiplomata („kék-galléros katona”: Vezetőmenedzser
A katonák iránti nyilvános társadalmi attitűdök jellege:	Támogató	Apatikus	Szkeptikus
Katonák domináns attitűdjei a fegyverzetcsökkentéssel kapcsolatban:	Ellenséges	Szkeptikus	Apatikus

Forrás: Kiss, Z. L., 1998: 7.

Ezt új katonai szerepként értelmezi és összekapcsolja a rendfenntartó koncepcióval. Felfogása szerint a fegyveres erőknek inkább a funkcionális nemzetközi kapcsolatokat kell keresnie, semmint a katonai győzelem lehetőségeit. Megállapította, hogy az amerikai haderő képviselői igyekeznek „beépülni” a nemzetbiztonsági ügyek civil végrehajtó ágaiba, s ez kihívással jár a civil dominancia számára. Janowitz három fő mechanizmust különböztet meg, amely által a civilek kontrollt gyakorolhatnak a haderő felett: a költségvetési folyamatot, a missziók és szerepek rendszerének kialakítását, valamint a tanácsadást a külpolitikai ügyekben. Janowitz kétségbe vonta a professzionalizmus tradicionális eszméjét, s inkább a katonai aktivitás mint foglalkozás gondolatát hangsúlyozta. A civil kontroll főként társadalmi kontrollként értelmezte, amely a társadalommal való integráció fokában mérhető [3, 4].

Moskos szerint a mai haderők egyre inkább elveszítik tradicionális hivatásintézményi jellegüket, egyre inkább foglalkozási jellegű keretszervezetekké válnak. A civil dominancia a maga képére formálja a haderőt, mivel a haderő mintegy „besorolódik” a többi foglalkozási szervezet közé, megszűnik úgymond a társadalommal szembeni veszélyessége [8]. Moskos katonai professzionalizmusfelfogását a „hivatás-intézményi”-től a foglalkozási felé mozduló tendenciák alapozzák meg, amely folyamat a katonákhoz kapcsolódó attitűdöket (pl. önérdék, katonai szervezethez való viszony, testületi szellem stb.)

A „szervezeti hatalom” szerinti szerep-értelmezés nemcsak a külső, hanem a belső, azaz a katonák irányában is megjelenik, elsősorban a belső nyilvánosság és a személyes interakciók síkján. Nagyon lényeges, hogy a katonai közegben formálódó speciális világlátás és konfliktuskezelés (a hadseregi szubkultúra) meghatározza a professzió értelmezését, a katonák mindennapi tevékenységét és annak irányítását. Fontos indikátor a hadsereg „professzionális stábjának” társadalmi pozíciója, amely a társadalmi megítélés, a hivatásos katonák társadalmon belüli önelhelyezése és a kormányzat katonai hivatása vonatkozó gyakorlatának mozzanataiban alakul ki.

Bármilyen is a hatalmi tényezők által adott meghatározás, a nyilvánosság mindig össze fogja vetni mindennapi tapasztalataival. Tehát azzal, hogy a hadsereg és annak tagjai az adott szituációban megjelennek, illetőleg amilyen viszonyt a lakossággal helyi közösséggel a jelenlétük, tényleges tevékenységük során kialakítanak.

A társadalom igényli a hadsereg szerepének és feladatainak folyamatos ellenőrzését és korrigálását. Mind a „külső”, mind a „belső” megközelítés vizsgálati dimenziói hatással vannak a sereg alakulására. A különböző irányok egyenértékűségét elfogadva nem adhatunk primátust sem a „külső”, sem a „belső” megközelítéseknek, hiszen eltérőek a viszonyítási pontok, amelyekhez a társadalmi szerepet illesztik.

A szerep-megközelítések mindegyike egy integrációs rendszerben helyezi el a hadsereget. A hadsereg mind a szocializációs, interakciós (társadalmi integráció), mind pedig intézményi síkon (rendszerintegráció) részt vesz az integrációban. Hatása nem is választható szét, hiszen a civil-katonai kapcsolatokban egyszerre résztvevője a társadalom integrációnak, és mint a központi akarat megjelenítője a rendszerintegrációnak.

A fentiekből következően valamely szervezet társadalmi szerepe eltérő szempontok szerint fogalmazódik meg.

A hadseregtől elvárt szerep attól függ, hogy milyen értékek uralkodóak a társadalomban és annak nemzetközi környezetében, s ebből következik, hogy a demokrácia értékrendjének kell meghatározni a hadsereg társadalmi szerepét is.

A fejlett demokráciákban a hadsereg szerepének kulcskérdésévé vált, hogy milyen mértékben tud beágyazódni és integrálódni a társadalomba. A hadsereg jellegénél fogva olyan szervezet, amelyben nagyon erősek a hagyományörzési tendenciák, a szabálykövetés és a fegyelem. Emiatt gyorsan változó társadalmunkban gyakran nehezen és ellentmondásosan fogadnak be számos újonnan megjelenő tendenciát és új értéket. Ennek ellenére megfigyelhető a hadsereg folyamatos hozzáigazodása a társadalom és a gazdaság elvárásaihoz és követelményeihez.

Magyarországon is megfigyelhető, hogy a korlátozott lehetőségek mellett megfogalmazódott — a sorozott állomány visszaszorulásával egyidejűleg — egy anyagilag (is) motivált, technikailag jobban felszerelt professzionális hadsereg igénye. Mindezt a tendenciát erősíti az a tapasztalat, hogy az egyre korszerűbb technika üzemeltetése egyre kevésbé viseli el a rövid idő alatt kiképzett sorállományú csoportokat.

A nemzetközi és a hazai tendenciák alapján egyértelműen megállapítható, hogy a hadsereg társadalmi szerepében jelentős elmozdulás figyelhető meg: az ún. divergens modellt egyre inkább felváltja a konvergens modell [7]. Az előbbiben a hadsereg a társadalomtól elzárt, homogén kultúrát hordozó, a tradicionális hatalmi struktúrát megjelenítő intézmény. A konvergens modell szerint a hadsereg nyitott, szakmai differenciálódása révén heterogén kultúrát alkot, viszatükörzi az adott időszak hatalmi és jogrendszerét. E modellnél a hadsereg társadalmi funkciói között az állampolgárok támogatása, a békefenntartás és a humanitárius szerepek válnak meghatározó ideológiává, az egyéni értékeknél pedig az individuális orientáció és a gazdasági kalkuláción alapuló számítások kerülnek egyre erősebben előtérbe.

A lakossági közvélemény-kutatások eredményei azt mutatják, hogy a többség számára nem a hadsereg elutasítása, hanem a hadsereg átalakítása vált társadalmilag fontossá és értékké.

Ugyanakkor a társadalomban kisebbségi véleményként jelen van a hadsereget elutasító, illetve romboló és félelmet kiváltó hadsereg-megítélés is (különösen a magasabb iskolai végzettségűek körében). Felfogásuk szerint a hadsereg — mint a társadalom legjobban szervezett erőszakszervezete — félelmet kelt, s részben egy politika befolyásolását, kialakítását lehetővé tevő szervezetet reprezentál. Megítélésük szerint a hadsereg militarista elvárásokat testesít meg és terjeszt, amely ellentétes a modern demokráciák fejlődési trendjével. Az erőszak szaporodó individuális kifejeződései mellett az egyéni bizonytalanságérzés és a belőle fakadó frusztráció csoporttudatként jelenik meg, melynek terjedéséhez a hadsereg „jelenléte” is hozzájárul. Véleményük szerint a katonai erő egyre kevésbé képes biztonságérzetet adni, sőt, az állandósuló katonai „előkészületek” fokozódó agresszivitást idéznek elő, s erodálják a belső társadalmi rendet.

A hazai haderőreform felelőseinek és irányítóinak a korábban jelzett tendenciák dinamikájával mindig tisztában kell lenniük, hogy nemcsak az azokhoz illeszkedő védelmi szervezetben gondolkodhassanak, hanem arról is tudniuk kell, hogy e tényezők hogyan aktivizálódnak a konkrét társadalmi folyamatokban [10, 11].

A védelem új „missziója” azt jelenti, hogy „tisztán” katonai szerepét a hadsereg egyre kisebb valószínűséggel fogja gyakorolni. Ebből logikusan adódik, hogy a katonai szervezet és a professzionális katonák fő feladata nem a háborús készenlét, még csak nem is az elrettentés biztosítása, hanem a konfliktuskezelés sokféle módjának rugalmas alkalmazására történő felkészülés tökéletesítése.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- [1] GAZDAG FERENC: Közép-európai tapasztalatok a haderő polgári vezérlése terén. In: Joó R. - Pataki G. Zs. (szerk.): A haderő demokratikus irányítása. ZMNE Leszerelési és Civil-katonai Kapcsolatok Központja, Budapest, 1998. pp. 211-226.
- [2] HUNTINGTON SAMUEL P.: A katona és az állam. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1994.
- [3] JANOWITZ MORRIS: The Military in the Political Development of New Nations. University of Chicago Press, Chicago, 1964.
- [4] JANOWITZ MORRIS: The Professional Soldier: A Social and Political Portrait. Free Press, New York, 1971.
- [5] JOÓ RUDOLF: A fegyveres erők civil irányítása: megoldási változatok a fejlett demokráciákban. In: Joó R. - Pataki G. Zs. (szerk.): A haderő demokratikus irányítása. ZMNE Leszerelési és Civil-katonai Kapcsolatok Központja, Budapest, 1998. pp. 7-40.
- [6] KISS ZOLTÁN LÁSZLÓ: Modernizációs kihívások előtt a magyar tisztikar. Új Honvédségi Szemle, 4. sz. füzet, 1998.
- [7] MOLNÁR FERENC: A sorállomány és a haderő viszonya (PhD értekezés). ZMNE, Budapest, 1999.
- [8] MOSKOS C. CHARLES: From Institution to Occupation: Trends in Military Organization. Armed Forces Society, 1977. 4., pp. 41-50.
- [9] PALOMBO J. B.: Academic Professionalism in Law Enforcement. Garland Publishing Inc., New York-London, 1995.

- [10] PINTÉR ISTVÁN: A vezetés helyzete a katonai szervezetekben In: Bertalan Gy. - Krizbai J. (szerk.): Elméleti és szervezési támpontok feltárása a katonai vezetői felkészítés hatékonyságának növeléséhez. MH VK tudományos Munkaszervezési Osztály, Budapest, 1994.
- [11] PINTÉR ISTVÁN: A katonai vezetés fejlesztésének távlatai, különös tekintettel társadalmi-gazdasági fejlettségünkre és a NATO követelményekre. Repüléstudományi Közlemények, 1998/1.
- [12] SZABÓ JÁNOS: A fegyveres erők arculatváltozása a volt VSz országokban. Új Honvédségi Szemle, 1998a. 4. sz., pp. 102-116.
- [13] SZABÓ JÁNOS: Modern civil kontroll-elméletek, konfliktusok, modellek, Védelmi Tanulmányok, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1998b. 25. sz.
- [14] SZABÓ JÁNOS: A fegyveres erők arculatváltozása a volt VSz országokban 1989-1997. Valóság, 1999. 2. sz., pp. 46-59.